

Wstęp

Stan badań

Litewska skarbowość w okresie od zawarcia unii lubelskiej aż do połowy XVII w. doczekała się kilku wyczerpujących syntez oraz wielu opracowań szczegółowych¹. Natomiast zdecydowanie gorzej przedstawia się stan badań dla drugiej połowy XVII w.: zarówno w odniesieniu do panowania Jana Kazimierza, jak też „królów rodaków”: Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego².

Stosunkowo niewiele miejsca tematyce litewskiej poświęcił w klasycznej już dzisiaj monografii Roman Rybarski³. W książce tej analizie poddano przede wszystkim ustrój prawno-skarbowy, wpływy podatkowe (tzw. percepta) i politykę monetarną państwa, bardzo mało miejsca poświęcając wydatkom skarbowym (dystrybuta)⁴.

¹ Podstawowe prace dotyczące tego okresu: A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006 (strony za tym wyd.; wyd. 2, Warszawa 2023); A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidury*, Vilnius 2012; В. Галубовіч, *Матэрыялы па гісторыі скарбу ВКЛ у кнігах запісаў за перыяд праўлення Уладзіслава IV Вазы*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 17, 2002, s. 73–87; H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne Państwo, Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 204–232 (rozdz. „Podatki”); o finansowaniu wojska: *idem*, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*, Warszawa 2004, s. 63–86 (rozdz. „Podstawy prawne i finansowe”); szersze ujęcia syntetyczne: A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): prawo, ustrój, społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 149–165 (rozdz. „Skarbowość”); A.I. Шаланды, *Зарождение и развитие финансовой системы на белорусских землях (IX – начало XX вв.)*, в: *Грошы Беларусі: даследаванні па гісторыі фінансаў, грашовага абарачэння і нумізматыцы. Зборнік навуковых прац*, red. A.I. Шаланды, Вільня 2021, s. 60–76.

² A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej lat 1587–1697 (stan badań, źródła i postulaty)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 8, 2003, s. 37–40, 43.

³ R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939 (reedycja: [ed. i przyg. tekstu A. Gajewski], Oświęcim 2015, strony za reedycją).

⁴ *Ibidem*, s. 362–373. Wydatkom wojskowym poświęcono zaledwie jeden krótki podrozdział (s. 365–367).

Należy też pamiętać, że praca ta oparta jest raczej na wąskiej bazie źródłowej, a wiele zagadnień z pewnością wymaga dzisiaj szerszego ujęcia⁵.

Litewska skarbowość w czasach ostatniego Wazy na polskim tronie była wielokrotnie przedmiotem badań Anny Filipczak-Kocur. Kilka prac poświęciła ona funkcjonowaniu skarbu litewskiego w okresie, gdy urząd podskarbiego wielkiego sprawował Hieronim Kryszpin-Kirszensztejn (1663–1676)⁶. Badaczka ta jest również autorką cennych studiów o takich instytucjach, jak komisje wojskowo-skarbowe czy też Trybunał Skarbowy⁷. Jej ustalenia na temat systemu finansowania armii, jak też funkcjonowania aparatu skarbowego z pewnością stanowią dobry punkt wyjścia do dalszych badań nad wieloma aspektami wojskowości litewskiej XVII w.

Należy też wspomnieć, że podstawowe informacje na temat finansowania wojska w interesującym nas okresie można znaleźć w opracowaniu Andrzeja Rachuby na temat armii litewskiej⁸.

Ogromny wkład w badania nad litewską skarbowością czasów Jana Kazimierza wniósł niewątpliwie litewski historyk Antanas Tyla. Przede wszystkim jest on autorem obszernej monografii, poświęconej funkcjonowaniu skarbu litewskiego w okresie wielkich wojen z Kozakami i Moskwą w latach 1648–1667⁹. W książce

⁵ W odniesieniu do Litwy autor korzystał głównie z aktów normatywnych (konstytucji sejmowych) i sprawozdania podskarbiego Benedykta Pawła Sapiehy, złożonego na sejmie 1678/1679 r.

⁶ A. Filipczak-Kocur, *Finanse litewskie za podskarbiego Hieronima Kryszpina Kirszensztejna 1663–1676*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 14, 2011, s. 41–85; *eadem*, *Materiały do dziejów skarbu litewskiego za podskarbiostwa Hieronima Kryszpina-Kirszenszteina (z poszukiwań archiwalnych w Kijowie)*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 283–287; zob. też *eadem*, *Od Chocimia do Żorawna (Zurawna). Finansowy udział Wielkiego Księstwa Litewskiego w kampaniach wojennych 1673–1676*, „Studia Historyczno-Wojskowe” 3, 2009: *Armia i społeczeństwo*, s. 130–137; w wersji angielskiej: *The Financial Contribution of the Grand Duchy of Lithuania to the War Campaigns in the Years 1673–1676*, w: *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу*, red. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 358–366.

⁷ *Eadem*, *Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku*, „Kwartalnik Historyczny” 109, 2002, nr 3, s. 97–117; *eadem*, *Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 7, 2002, s. 183–209; w odniesieniu do Korony: *eadem*, *Sądownictwo skarbowe w Rzeczypospolitej XVII wieku*, w: *Spory o państwo w dobie nowożytnej. Między racją stanu a partykularyzmem*, red. Z. Anusik, Warszawa 2007, s. 69–81.

⁸ A. Rachuba, *Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 3, 1994, nr 3, s. 398–400.

⁹ A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas per dvidešimtmetį karą (1648–1667)*, Vilnius 2010 (w wersji białoruskiej: A. Ціла, *Скарб Вялікага Княства Літоўскага падчас Дваццацігадовай вайны (1648–1667 гг.)*, Смаленск 2015). Historyk ten jest również autorem wielu cennych artykułów dotyczących skarbowości litewskiej drugiej połowy XVI–XVII w.: A. Tyla, *Lietuvos rūmų išdas:*

tej został dokładnie przedstawiony stan finansów Wielkiego Księstwa, obowiązujący system podatkowy, a także ogólna struktura dochodów oraz wydatków skarbowych w latach 1647–1670. Autor szczegółowo omówił debaty na temat stanu obronności Litwy, toczone się zarówno podczas sejmów, sejmików, jak i tzw. konwokacji litewskich, przedstawił też podejmowane w ich trakcie uchwały podatkowe. Przeprowadził również wnikliwą analizę rozkładu geograficznego różnych wpływów podatkowych pomiędzy poszczególne województwa i powiaty. Natomiast nieco mniej miejsca poświęcił ukazaniu kosztów funkcjonowania wojska i sposobów jego opłacania.

Należy podkreślić, że książka ta powstała na podstawie szerokiej i zróżnicowanej bazy źródłowej. Autor sięgnął po pokwitowania wydawane podskarbin przez króla za ich pracę oraz zestawienia dochodów i wydatków prezentowane przez zarządców skarbu na kolejnych sejmach. Pewien niedosyt może pozostawiać tylko stopień wykorzystania dokumentacji związanej z finansowaniem armii litewskiej. W odniesieniu do drugiej części panowania Jana Kazimierza Antanas Tyla przeprowadził szczegółowe badania na temat tylko jednej komisji wojskowo-skarbowej, która miała miejsce w 1667 r. Oparł się przy tym wyłącznie na dokumentacji, którą pozostawił po sobie podskarbi Hieronim Kryszpin-Kirszensztejn: rozliczeniu przedstawionym na sejmie koronacyjnym w 1669 r. oraz na spuściźnie po tym urzędniku, która zachowała się w archiwum Chreptowiczów, dzisiaj znajdującym się w Kijowie¹⁰.

Jeżeli chodzi o litewską historiografię, swoją wartość merytoryczną niewątpliwie zachowują do dzisiaj badania i edycje źródłowe Stanisłovasa Janušonisa na temat zagadnień monetarnych w latach 60. XVII w.¹¹ Natomiast nie da się tego samego powiedzieć o pracach dawniejszych – przede wszystkim o studiach Konstantinasa

pajamų šaltiniai ir jų panaudojimas (XVI a. pab. – XVII a.), „Lietuvos istorijos metraštis” 1995, s. 29–48; *idem*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas Bogdano Chmelnickio sukilimo pirmaisiais metais (1648–1649)*, „Lituanistica” 2003, nr 2, s. 12–31; *idem*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo destrukcija XVII a. viduryje*, „Lituanistica” 2006, nr 1, s. 1–10; *idem*, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdo iplaukų regioninė sklaida ir regionų reikšmingumas (XVII a. viduryje)*, „Lietuvos istorijos metraštis” 2004, nr 2, s. 27–41; *idem*, *Rola podymnego w strukturze dochodów skarbu ziemskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1649–1667*, w: *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 175–189.

¹⁰ Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, f. Senieji aktai (dalej: LVIA, SA), nr 3418; Национальна библиотека Украины им. В.И. Вернадського, Киев (dalej: NBU), f. 1, nr 5953; zob. też A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios... (1648–1667)...*, s. 17–19.

¹¹ S. Janušonis, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų kalyklų infliacinių vario šilingų kaldinimo nežinomos ataskaitos*, „Lietuvos istorijos metraštis” 1974, s. 123–146 (w języku polskim: *Nieznane rachunki z lat 1663–1667 dotyczące bicia miedzianych szelągów w mennicach W. Ks. Litewskiego*, „Wiadomości Numizmatyczne” 19, 1975, nr 2(72), s. 96–121).

Avižonisa o szlachcie litewskiej za czasów Wazów¹² oraz Leonasa Šabūnasa o litewskim Trybunale Skarbowym¹³.

Na koniec przeglądu literatury przedmiotu warto jeszcze wspomnieć o najnowszym studium Bartosza Dziewanowskiego-Stefańczyka, w którym poddano analizie dyskurs parlamentarny na temat polityki monetarnej państwa, prowadzony w latach 1658–1668. Doceniając zarówno walory merytoryczne tej pracy, jak i ciekawe interpretacje autora, trzeba jednak stwierdzić, że omówienie litewskich aspektów tej problematyki pozostawia pewien niedosyt¹⁴.

Stan zachowania i zróżnicowanie bazy źródłowej

Litewskie akta skarbowe pochodzące z drugiej połowy XVII w. znaleźć można dzisiaj przede wszystkim w archiwach i bibliotekach położonych w krajach byłego Związku Radzieckiego. Najwięcej, bo ok. 60 ksiąg skarbowych z tego okresu (z czego 12 z lat 1648–1668), przechowywanych jest w Archiwum Historycznym Państwa Litewskiego w Wilnie (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, LVIA)¹⁵. Można podzielić je na kilka kategorii¹⁶. Pierwsza to dokumentacja prac komisji wojskowo-skarbowych. W Wilnie znajdują się trzy typowe księgi wojskowo-skarbowe pochodzące z czasów Jana Kazimierza. Powstały one w wyniku działalności komisji w latach 1662/1663, 1664 i 1667, i zawierają przede wszystkim rozliczenia z poszczególnymi jednostkami armii litewskiej (począwszy od 1654 r.) oraz inne wydatki na cele wojskowe¹⁷. Dysponujemy też dwiema księgami tzw. sądów skarbowych, które funkcjonowały przy okazji obrad komisji w 1662/1663 r.¹⁸, oraz podobną dokumentacją pochodzącą

¹² K. Avižonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas 1940.

¹³ L. Šabūnas, *Didžioios Lietuvos Kunigaikštystės iždo tribunolas (1613–1764)*, Kaunas 1936. Na temat tej pracy zob. też A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy...*, s. 185.

¹⁴ B. Dziewanowski-Stefańczyk, *Pieniądz w służbie króla i Rzeczypospolitej. Polityka monetarna w dyskursie sejmowym w latach 1658–1668*, Warszawa 2020.

¹⁵ Syntetyczny opis zespołów wileńskiego archiwum zawierających akta skarbowe: L. Olechnowicz, *Krótką charakterystyka zespołów: Trybunał Skarbowy W. Ks. Lit. i Komisja Skarbowa W. Ks. Lit.*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 12, 2000, s. 3–7; zob. też A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej lat 1587–1697...*, s. 37–40.

¹⁶ Na temat klasyfikacji źródeł skarbowych przydatnych w badaniach nad historią wojskowości zob. J. Wimmer, *Zagadnienie badań nad historią finansowania wojska jako jeden z podstawowych elementów historii wojskowej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 15, 1969, nr 2, s. 6–9.

¹⁷ LVIA, SA, nr 4106, 4107, 4111. Ponadto zachowały się księgi komisji z 1671 i 1682 r. (*ibidem*, nr 4114, 4120).

¹⁸ *Ibidem*, nr 2650, 2651.

z komisji z 1667 r.¹⁹ W Wilnie zachowała się też dokumentacja prac Trybunału Skarbowego z lat 1659 i 1665–1666²⁰ oraz akta wileńskiego powiatowego sądu skarbowego z 1662 r.²¹

Jeszcze inny typ źródeł stanowią sprawozdania z zarządzania dochodami skarbowymi, składane przed wybranymi przez sejm walny deputatami przez podskarbich wielkich albo zastępujących ich urzędników skarbowych. Do okresu panowania Wazy zachowały się w Wilnie dwa rozliczenia tego typu – Hieronima Kryszpina-Kirszenszteina, prezentowane na sejmie koronacyjnym w 1669 r. (przyjęte przez sejm zwyyczajny w 1670 r.)²², a także skarbnego litewskiego Gabriela Karola Kimbara, zaakceptowane dopiero w 1671 r.²³ Znacznie więcej podobnych źródeł mamy do dyspozycji w odniesieniu do czasów Michała Korybuta Wiśniowieckiego i Jana III Sobieskiego²⁴.

W archiwum wileńskim zachowało się również sporo ksiąg zawierających różne nieuporządkowane materiały związane ze zbieraniem podatków: rejestry percepty, taryfy dymów czy też spisy zaległości podatkowych (retenty, delaty). Generalnie dotyczą one lat 1670–1691, ale czasami można tam znaleźć wartościowe źródła pochodzące z okresu wcześniejszego²⁵.

¹⁹ *Ibidem*, nr 2411 (na początku i na końcu tej księgi wpisano również dziennik prac komisji). Z drugiej połowy XVII w. zachowała się również dokumentacja sądów skarbowych, działających przy okazji komisji z lat: 1683/1684 (*ibidem*, nr 2665), 1686/1687 (*ibidem*, nr 2669), 1688 (*ibidem*, nr 2670), 1689/1690 (*ibidem*, nr 2671), 1691/1692 (*ibidem*, nr 2673).

²⁰ *Ibidem*, nr 2646, 2647, 2654. Ponadto zachowały się akta z okresu późniejszego, z lat: 1673 (*ibidem*, nr 2413), 1676 (*ibidem*, nr 2415, 3437), 1677 (*ibidem*, nr 2416), 1680 (*ibidem*, nr 2661), 1683–1684 (*ibidem*, nr 2666), 1685 (*ibidem*, nr 2667), 1686 (*ibidem*, nr 2668), 1690–1691 (*ibidem*, nr 2672); zob. też A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy...*, s. 183–185.

²¹ LVIA, SA, nr 2649. Z drugiej połowy XVII w. zachowała się jeszcze dokumentacja sądów skarbowych z 1679 r.: wojewódzkiego nowogródzkiego oraz powiatowych: upickiego i fragmentarycznie lidzkiego, brasławskiego oraz pińskiego (*ibidem*, nr 2657, 2659, 2706, 2707, 2708).

²² *Ibidem*, nr 3418. W Kijowie zachowały się też sumariusze dwóch rozliczeń tego podskarbiego, za okres od objęcia urzędu w 1663 r. (NBU, f. 1, nr 5953, s. 205–212, 479–490).

²³ Zachowane w dwóch egzemplarzach (LVIA, SA, nr 3410, 3414). Rozliczenie wydatków administratora skarbu litewskiego Adama Macieja Sakowicza z lat 1659–1661 zostało wydane drukiem jeszcze na początku XX w. i było już przedmiotem szczegółowych analiz: *Акты издаваемые Виленскою Археологическою Коммиссиею*, t. 34, Вильна 1909, s. 441–541 (rejestr wydatków od s. 509); analiza: A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios... (1648–1667)...*, s. 196–217.

²⁴ Sprawozdania H. Kryszpina-Kirszenszteina z sejmów 1676 i 1678/1679 (LVIA, SA, nr 3439, 3444), jak też jego następcy Benedykta Pawła Sapięhy z sejmów lat 1681 (*ibidem*, nr 3421), 1683 (*ibidem*, nr 3416), 1685 (dwa rejestry: *ibidem*, nr 3452), 1689 (*ibidem*, nr 3454) i 1692 (*ibidem*, nr 3429). Oryginał rozliczenia Sapięhy z sejmów 1678/1679 r. znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Nabytki niedokumentowane Oddziału I, nr 36.

²⁵ Warto tutaj zwrócić uwagę na księgę o sygnaturze SA 3450, zawierającą szereg różnorodnej dokumentacji skarbowej również z lat 60. XVII w.